М42

2121-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

МЕДИНСЬКИЙ Анатолій Миколайович

УДК 811.161.2'282(477.43)(043.3)

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ І СЕМАНТИКА ГОНЧАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ У ПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
100207886

Київ – 2006

2474
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.
Роботу виконано на кафедрі української мови Кам'янець-Подільського державного університету, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, професор
Ткачук Петро Єфремович,
Кам'янець-Подільський державний університет,
завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Аркушин Григорій Львович,
Волинський державний університет
імені Лесі Українки, професор
кафедри історії та культури української мови

кандидат філологічних наук, доцент
Могила Оксана Андріївна,
Київський національний лінгвістичний університет,
доцент кафедри загального та
українського мовознавства

Провідна установа – Інститут української мови
НАН України, відділ діалектології,
м. Київ

Захист відбудеться "19" вересня 2006 р. о 16[30] годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "___"_____ 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Гончарство належить до одного з найдавніших промислів слов'ян, яким займалися не лише чоловіки, а й жінки. Найбільшого розквіту воно досягло в Україні на рубежі XIX – початку XX ст., коли, наприклад, лише на Поділлі діяло понад 200 гончарних осередків. Сьогодні цей вид промислу з відомих причин переживає занепад: зникають давні осередки, зменшується кількість гончарів, значно скоротився асортимент посуду.

Докладне вивчення складу, семантичної структури та географії лексики територіальних діалектів – одне з першочергових завдань українського мовознавства. Особливо це стосується термінології народних ремесел, зокрема гончарства. Це дає змогу дослідити активні процеси у говорах, виявити архаїчні елементи та встановити зв'язки між матеріальним світом і духовною культурою.

Усталений комплекс технологічних прийомів, типові знаряддя праці та різновиди посуду описали в окремих регіонах України відомі етнографи: Н.Геппенер, О.Прусевич, Є.Спаська, О.Пошивайло, М.Фріде, Л.Шульгіна та ін. Наукові засади вивчення гончарської лексики викладено у працях багатьох дослідників (Б.Базелічовна, В.Бережняк, С.Варніка, В.Веренич, Б.Голубович, Л.Дюбел, С.Єрьоміна, А.Йовічевич, Б.Кенчев, З.Коверська, Ж.Краєвська, А.Кривицький, М.Кривчанська, Г.Ландсфелд, М.Ланг, Н.Левун, С.Литвиненко, Л.Лукіч, П.Михайлов, Л.Нідерле, В.Новак, О.Попова, Р.Рейнфус, А.Салтиков, Л.Спанатій, Р.Строгал, О.Трубачов, Е.Фрис, Н.Хобзей, В.Чефлер та ін.).

Гончарську термінологію досліджували в різних аспектах, зокрема етимологічному (С.Єрьоміна, О.Трубачов), лексикографічному (В.Бережняк, В.Василенко, О.Пошивайло), історичному (Л.Нідерле), етнолінгвістичному (В.Веренич, А.Кривицький, С.Литвиненко, Н.Хобзей) та лінгвогеографічному в поєднанні з описовим (Й.Дзендзелівський, Л.Спанатій).На тлі інших українських діалектів проаналізовано гончарську лексику східнополіських(В.Бережняк), закарпатських (Й.Дзендзелівський) та полтавських говірок (М.Кривчанська).

Урахування структурних типів лексики і типів відображуваних ними предметів і явищ дійсності, а також внутрішніх зв'язків компонентів має важливе значення для виділення тематичних груп лексики (ТГЛ) і лексико-семантичних груп(ЛСГ). Слова пов'язуються між собою в ЛСГ за різними типами і групуються за близькістю значень або їх протиставленням, різноманітних уточнень, явищ синонімії, антонімії тощо.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю монографічного опису лексики гончарства подільських говірок, необхідністю вивчення народної терміносистеми, що дає цінний матеріал для створення повного словника гончарської лексики в діалектах української мови різних регіонів України та подільських говірок зокрема, а також допоможе створити належну емпіричну базу діалектної лексикографії та лексичної ареалогії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з комплексною темою кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного університету "Південноволинські і подільські говірки як ареальні одиниці української мови".

Тему дисертації затверджено Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету (протокол № 1 від 30. 01. 2003 р.) та узгоджено Науковою радою "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності" НАН України (протокол №3 від 22.04.2004р.).

Метою дослідження є створення повного реєстру гончарських термінів у подільських говірках на підставі польових записів та зафіксованих раніше різними джерелами, з'ясування їх складу, структурної організації та відношення до лексики інших українських діалектів.

З визначеної мети випливають такі **завдання**: 1)зібрати за спеціальною програмою і систематизувати лексику гончарства з усіх збережених нині центрів виробництва гончарського посуду на Поділлі; 2)описати склад та семантичну структуру лексики гончарства; 3)схарактеризувати лексику за походженням;4) з'ясувати процеси номінації у гончарській лексиці;5) виявити джерела формування аналізованої лексики;6)встановити особливості словотворення зазначеної групи лексики;7)визначити відношення гончарської лексики подільських говірок до цієї ж лексики інших діалектів.

Об'єктом дослідження є гончарська лексика подільських говірок, поширених на території південно-східної Тернопільщини, південної Хмельниччини та Вінниччини.

Предметом дослідження є склад, структурна та семантична організація гончарської лексики говірок подільського ареалу.

Джерельною базою дисертації послужили польові записи автора, здійснені упродовж 1999-2002 рр. у 52 населених пунктах – осередках гончарного виробництва – за спеціально складеною програмою (420 питань) на основі питальників К.Матейко, В.Бережняк і Л.Спанатій. Зафіксовано 988 іменникових, прикметникових, числівникових та дієслівних лексем, серед них 38 локалізмів. Використано також опубліковані та рукописні джерела з української діалектології (словники, атласи, збірники текстів) та етнографічні матеріали.

Методи дослідження. Поставлені в роботі завдання розв'язуються за допомогою описового, зіставно-типологічного методів та методу компонентного аналізу. Застосовано і порівняльно-історичний метод з метою реконструкції давніх форм.

Наукова новизна полягає в тому, що в роботі вперше зафіксовано в польових умовах і зроблено системний аналіз гончарської лексики подільських говірок, що є важливим для з'ясування шляхів формування лексики давніх ремесел. Виокремлено й системно проаналізовано різні тематичні групи зазначеної лексики, окреслено ЛСГ, визначено мотиви номінації гончарських термінів, з'ясовано словотвірні типи і моделі номінативних і дериваційних засобів, які використовуються для мовної фіксації предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в ній запропоновано ряд тверджень, які можуть бути використані для подальшого дослідження проблем лексикології і семантики й розробки загальних положень про системну організацію лексики і поглиблення окремих питань порівняльно-історичної діалектології та просторової варіативності мови. Висновки та узагальнення, зроблені внаслідок зіставного вивчення гончарських назв у подільських говірках і номенів інших українських діалектів, можуть бути використані для визначення місця досліджуваних говірок у системі українських говорів та для комплексного вивчення лексики давніх ремесел у загальнослов'янському просторі.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання його результатів у викладанні курсу діалектології і спецкурсів з проблем лексикології та семантики, для написання курсових і дипломних робіт студентами філологічних спеціальностей. Проаналізований матеріал може бути використаний при укладанні Лексичного атласу української мови та Словника українських говорів.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного університету. Основні положення повідомлялись на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського державного університету (2000-2004), міжнародних наукових конференціях "Теоретичні та методологічні засади сучасної діалектології" (Житомир, 2002), "Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти" (Глухів, 2004), "Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі" (Кам'янець-Подільський, 2005) та науковому семінарі "Актуальні проблеми української діалектології" (Львів, 2004).

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання української мови учням загальноосвітньої школи с. Слобідка Рахнівська Дунаєвецького району Хмельницької області (довідка про впровадження № 35 від 10 квітня 2006 р.), загальноосвітньої школи с.Гута Яцковецька Дунаєвецького району Хмельницької області (довідка про впровадження № 45 від 22 березня 2006 р).

Публікації. З досліджуваної проблеми опубліковано 6 наукових статей, із них 4 – у фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списків використаних джерел і літератури, додатків, у яких уміщено індекс зафіксованої в говірках лексики, карту, тексти, списки обстежених населених пунктів та інформаторів. Обсяг дисертаційного дослідження без списку літератури – 157 с., повний обсяг роботи – 230 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **"Вступі"** обґрунтовано актуальність вибору теми дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету і завдання, охарактеризовано методи, фактичний матеріал, розкрито новизну роботи, окреслено теоретичне і практичне значення отриманих результатів та форми їх апробації.

У першому розділі "Структура, семантика і генеза гончарської лексики у подільських говірках" виділено такі тематичні групи: "ТГЛ на позначення назв підготовки глини", "ТГЛ на позначення назв для виготовлення гончарських виробів", "ТГЛ на позначення назв випалювання гончарських виробів", "ТГЛ на позначення способів оздоблення гончарських виробів", "ТГЛ на позначення глиняних виробів", в яких репрезентовано внутрішню організацію досліджуваних сегментів лексики, відтворено відношення між елементами системи.

Аналізовані тематичні групи складаються з окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) із різнорідною структурною організацією, у межах яких на підставі парадигматичних зв'язків виділяються мікрогрупи. Характерними ознаками досліджуваних ЛСГ є багатозначність лексем,

мотиваційні зв'язки між елементами суміжних лексико-семантичних груп. Компоненти ЛСГ об'єднані на підставі спільності чи близькості семантики, а протиставляються диференційними ознаками (ДО).

Назви ТГЛ на позначення глиняних виробів є головними в гончарській лексиці, на відміну від інших ТГЛ, і саме вони складають власне гончарські терміни. Назви посудин за формою об'єднуються навколо 26 сем.

Номінація реалій зазначеної ТГЛ свідчить про чітке протиставлення груп назв кухонного, побутового посуду та про актуальність ряду диференційних ознак реалій, що відбиті в їх називанні, зокрема формі виробів. Диференційними ознаками у назвах глиняного посуду в досліджуваних говірках найчастіше виступають форма і призначення, рідше – місткість, у поодиноких випадках – літраж та спосіб виготовлення.

За характером мотивації аналізована лексика поділяється на такі групи: 1) назви з прозорою мотивацією, 2) назви, що мають непрозору мотивацію, 3) демотивовані назви, 4) назви із затертою мотивацією.

Серед лексем з прозорою мотивацією виділяються номени, похідні від назв дій (*зол'ій'ник, маз|ниц'а, св'і|тил'ник, п'ідс|в'ічник, свисту|нец'*), похідні від назв інших реалій (*гориш|чок, цв'і|точн'ік, к|ринка, бо|чонок, сал|ниц'а, гу|с'атниц'а, мас|л'анка; |горло, |в'інчик, край, |пупчик, |вухо, |вушко, |ручка*), похідні від назв властивостей (*дно, |шийа, |шийка, |коло*).

Лексеми, які мають непрозору мотивацію, поділяються на такі, що мають невизначене відношення до гончарської лексики (*|чаша, |чашка*), та питомі трансформовані лексеми (*гла|душчик, ло|хан'а, кага|нец, со|л'анка, |чайник, |чайничок, сме|таниц'а, д'ії|ниц'а, масло|боїка, масло|бойн'а*).

Серед лексем, які мають непрозору мотивацію, можна виділити ранні запозичення (*п|л'ашка*), пізні (*|тиква, |бодн'а, |боден'ка, |коўшик, |кухол', к|ружка*), нові (*к|варта, ко|ноўка, |келих, куў|шин, з|банок, |миска, з|баночок, та|р'ілка, та|р'елка, друш|л'ак, ба|рило, ба|рилка, с|лойік, лам|патка, |л'ул'ка, муш|тук, ко|фейник, ко|фетн'іца*). Нові запозичення становлять найбільшу групу серед назв з непрозорою мотивацією, і їх зазвичай відрізняє від старих запозичень ясне походження та етимологічні зв'язки.

Демотивованими є назви *мо|лочник, |банка, |бан'ка, ма|к'ітра*. Лексемою, що має затерту мотивацію, є *г|лечик*.

У гончарській лексиці в подільських говірках відзначено велику кількість міжговіркових відповідників (значно менше синонімів), які відрізняються між собою тим, що відповідники функціонують в різних говірках, а синоніми лише у межах лексики однієї говірки, невід'ємним складником системи якої вони є.

Великі можливості народної словотворчості полягають, з одного боку, в активній взаємодії говірок різного походження, а з іншого – у наявності в зазначеній лексиці великої кількості міжговіркових відповідників. Так, багато репрезентантів мають такі семи: 'квітковий горщик' – *ла|зон, ва|зон, ва|зоник, п'ідва|зоник, п'ідва|зон'ік, ва|зонок, |вазочка, |ваза, ва|зонка, |риночка, |ринка, цв'і|точн'ік, цв'і|точник, фл'а|кон*; 'глиняна посудина для сала' – *ку|ш'ін, шкварин|ча,*

с'лойік, с'лойічок, рон'дел'ок, рон'делик, 'бодн'а, 'риночка, 'ринка, бо'ч'їўка, бо'чонок, 'бочка, сал 'ниц'а, сал 'ничка, гор'нец.

Чи не головною причиною функціонування синонімів і міжговіркових відповідників є те, що вони мають різні мотиви номінації. Як результат оцінки одного предмета з різних боків виникають лексичні паралелі.

Часто мотивами номінації є функції, які виконує предмет (*струг, стру'жок, стру'гачка, п'ідк'ладка, п'ідс'тава, за'тула, заго'рода, свис'тун, свис'тунчик, свисту'нец', свис'тул'ка, свис'ток, свис'туник, свис'точок, 'пишчик),* особливості практичного використання глиняного посуду (*с'іл 'ничка, со'л'анка, с'іл 'ниц'а, 'сахарниц'а, сахар'ниц'а, цук'роўка, цукер'ничка, д'ій'ниц'а, д'ій'ничка, д'ій'ник, 'масл'аниц'а, мас'личка, мас'л'анка, мас'ничка),* особливості зовнішнього вигляду та асоціативна подібність до інших об'єктів навколишньої дійсності (*кру'чок, к'л'учка, чер'пачка, рога'ч'і, близ'н'ата, близн'у'ки, близ'н'атка, дв'ій'н'ата, дзв'ін'ата),* місце розташування об'єкта (*верш'н'ак, верх'н'ак, верхн'а'чок, сп'ід'н'ак, с'подак, сп'ід),* колір (*чер'в'інка, 'черв'ін', виш'н'їўка, 'зелен'),* спосіб виготовлення (*'випал, 'димка),* матеріал, з якого виготовлено предмет (*с'лин'аник).* Інколи паралельні назви виникають внаслідок взаємодії кількох мотивів номінації. Так, сема 'посудина для збивання масла' репрезентована лексемами *масло'бойн'а, масло'бойка,* що передають функції, які виконує предмет, та особливості практичного використання предмета.

Значно менше, ніж міжговіркових відповідників, зафіксовано синонімів. Міжмовні контакти носіїв певної говірки (гончарі різних осередків спілкувалися між собою на ярмарках, де збували свої вироби, на різних виставках; крім того майстри, носії однієї говірки, контактували з людьми, які купували гончарні вироби і могли бути носіями іншої говірки), вплив літературної мови зумовили функціонування в гончарській лексиці у подільських говірках синонімічних пар. Так, засвідчено такі синоніми: *вере'тено – 'оска, 'горно – п'іч, по'суда – 'начин'а, к'риса – 'в'інц'а, 'ринка – ма'к'ітра, с'лойік – сл'ії.*

У ТГЛ на позначення глиняних виробів спостерігається близькість між мікрогрупами як у семантиці, так і у формальному вираженні. Важливими чинниками розвитку семантичної структури є усвідомлення реалемної спільності/відмінності, близькості/віддаленості. Адже коли семантичне поле співвідноситься з однорідним денотативним рядом, це створює інші умови, ніж коли семантична структура вичерпується зв'язком з певним денотатом, щодо динаміки семантичної структури лексем та їх семантичного наповнення.

Аналізовані лексеми активно утворюються внаслідок різноманітних деривацій них процесів.

Терміни гончарства продуктивно творяться за допомогою лексико-семантичного, морфологічного та синтаксичного (аналітичної деривації) способів словотвору. Ці способи термінотворення призначені для творення спеціальних мовних одиниць – термінів, і в цьому вони певною мірою відрізняються від аналогічних способів літературної мови. Процес термінотворення здійснюється за певними законами і моделями.

Гончарські слова-терміни за словотвірною структурою можна поділити на 3 типи: 1) термін-просте слово: *'добин'ка, 'доўбин'ка, 'доўбн'а;* 2) термін-складне слово: *масло'бойн'а, масло'бойка;* 3) термін-словосполучення: *дереў'л'ана 'доўбн'а, гон'чарний круг.*

За допомогою засобів морфологічного та лексико-семантичного способів активно творяться терміни перших двох типів, а синтаксичний спосіб використовується для творення термінів третього типу.

Досить продуктивним є морфологічний суфіксальний спосіб термінотворення . Суфікси, що поєднуються з різними твірними основами, продукують терміни з новим лексичним значенням.

Більшість гончарських термінів – це іменники, що утворюються переважно за допомогою спільнослов'янських, спільносхіднослов'янських та власне українських суфіксів, які мають неоднаковий ступінь активності.

Найпродуктивнішим в зазначеній лексиці є загальнослов'янський суфікс *-к(-а)* (← *-ък-а*, ← *-йк-а*), що широковідомий в сучасній українській літературній мові і в XI-XIII ст. характерний був лише для іменників жіночого роду, а в іменники чоловічого роду проникає в XIV-XV ст.. Поширений він і в інших українських говірках. Так, найпродуктивнішим є цей суфікс серед тих, що творять іменники жіночого роду в закарпатських верхньонадборжавських говірках, значна продуктивність його і в західнополіських.

Серед іменників із цим формантом виділяються віддієслівні, відсубстантивні, відприкметникові, відчислівникові деривати.

Віддієслівні деривати словотвірного типу із суфіксом *-к(-а)* у досліджуваних говірках мають значення "предмет, за допомогою якого здійснюється дія" (*ˈпокришка* 'череп'яна покришка'); "об'єкт дії" (*ˈдом'ішка* 'жовта глина, з якої виготовляють горшки'); "місце дії" (*ˈтопка* 'частина горна, де згоряє паливо'); "предмет-суб'єкт дії" (*перегоˈродка* 'перегородка між однією і другою камерами', *п'ідкˈладка* 'невелика дубова колодка, в яку вставляється нижня частина веретена гончарського круга').

Відсубстантивні деривати становлять найбільшу групу іменників з суфіксом *-к(-а)* і поділяються на такі типи:1) назви з конкретно-предметним лексико-словотвірним значенням, що початково були утворені як демінутиви, мотивуючі іменники яких набули інших значень або стали рідковживаними (*ˈл'ул'ка* 'глиняний трубчастий виріб для паління'); 2) деривати з десемантизованим демінутивним суфіксом *-к(-а)*, що означають частку, шматок якоїсь речовини, матеріалу, але з підкресленням невеликого розміру (*ˈгумка* 'ганчірка для загладжування поверхні чорного посуду');3) назви, утворені від іменників чоловічої статі, яким суфікс *-к(-а)* надає значення жін. р. (*гонˈчарка* 'глина, що використовується в гончарному виробництві');4) демінутивні деривати, утворені від іменників чоловічого роду (рідко), що виражають семантику зменшеності (*гˈлейка* 'глина, яка використовується в гончарному виробництві'; *ˈп'ічка*, *пˈійецка* 'частина горна, де згоряє паливо'; *бабˈничка* 'посуд, в якому пекли хліб, паску, бабку') та іменників жіночого роду (переважно), що виражають значення зменшеності (*лоˈпатка* 'інструмент, яким стругали глину'; *ˈлаўка* 'місце зберігання змішаної глини'; *ˈкул'ка* 'кусок глини, викачаної руками і приготовленої для вироблення посуду'); зменшеності-пестливості (*коˈц'убˈ'ка* 'інструмент, за допомогою якого готується полива'; *сковоˈр'ідˈ'ка* 'посудина для смаження млинців'; *ˈшийка* 'верхня звужена частина глечика').

Окремий підтип становлять назви, що зазнали десемантизації, занепаду семантики зменшеності. Інколи відбувається лексикалізація демінутива у зв'язку з тим, що мотивуюче слово поступово виходить з ужитку (*ˈмиска* 'миска місткістю 0,5 л з дуже розлогими вінцями для других страв'; *маˈр'ілка* 'тс.').

Відприкметникові деривати з суфіксом *-к(-а)* представлені іменником *масˈл'анка* 'глиняна посудина для масла'.

Відчислівникові утворення з суфіксом *-к(-а)* репрезентовані іменниками *дваˈц'атка* 'горщик на 20 л і більше для варіння борщу під час ритуальних обрядів та для зоління білизни'; *пйатˈід'ˈɛˈс'атка* 'горщик на 5-7 л'; *трйˈц'ітка* 'горщик на 3-4 л'.

Терміни із суфіксом *-ок* відзначені віддієслівними та відсубстантивними утвореннями.

Віддієслівні деривати репрезентовані такими типами:

1) малопродуктивні назви зі значенням "предмет, яким або за допомогою якого виконується дія" (*помаˈзок* 'інструмент для нанесення рельєфного орнаменту на посуд');

2) утворення від безпрефіксних дієслів недоконаного виду зі значенням дії, що складається з окремих повторюваних актів. Деривати цього малопродуктивного типу мають значення "предмет, за допомогою якого виконується дія" (*свисˈток* 'дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист').

Серед відсубстантивних утворень виділяються й малопродуктивні з конкретно-предметним лексико-словотвірним значенням, що були початково утворені як демінутиви й, отже, мали нове лексико-граматичне значення (*моло*ˈ*ток* 'інструмент, яким збивали пласти глини').

Великою продуктивністю відзначається словотвірний тип відсубстантивів із суфіксом суб'єктивної оцінки *-ок*. Суфікс з демінутивним значенням *-ок-*ъ Л.Гумецька відзначає у пам'ятках ділової мови XIV-XV ст.

Відсубстантивні утворення з суфіксом *-ок* мають модифікаційні значення зменшеності (*струˈжок* 'інструмент, яким стругали глину'; *р'ˈіжок* 'інструмент для нанесення рельєфного орнаменту на посуд'; *мушту*ˈ*чок* 'глиняний пристрій, у який вставляється трубка для паління'; ˈ*чайничок* 'глиняна посудина для заварювання кави'*; *мамˈлижничок* 'горщик, подібний до чавунного горщика'; *сˈлойічок* 'глиняна посудина для сала'; *друшˈаˈчок* 'миска на трьох ніжках з ручкою і дірочками на дні для проціджування, проливання чого-небудь'); зменшеності-пестливості: *вапн'аˈчок* 'сторонння домішка, що трапляється в глині'; *верхн'аˈчок* 'верхня частина гончарного круга'.

Суфікс *-ок*, як зазначають дослідники, має меншу експресивність у порівнянні із синонімічними *-ик, -ець* [Л. Родніна]. Тому спостерігаються десемантизовані демінутиви цього словотвірного типу (*неˈн'ок* 'купа, у яку збивали глину'; *п'ˈідок* 'місце зберігання змішаної глини'; *казаˈнок* 'посуд для плавлення олива, перепалення свинцю'; *кваˈчок* 'велика дерев'яна ложка для поливання посуду'; *оˈсадок* 'осад із свинцю'; *ваˈзонок* 'квітковий горщик').

Відсубстантивними та відприкметниковими утвореннями репрезентовані деривати із суфіксом *-ик*. Серед відсубстантивів виділяються такі типи:

---

* Прикметно, що у цій говірці номен ˈ*чайник* виступає із значенням 'глиняна посудина для заварювання чаю'.

1) малопродуктивні деривати з конкретно-предметним лексико-словотвірним значенням, що були початково утворені як демінутиви, а їх мотивуючі іменники згодом стали рідковживаними (*ˈгоршчик* ‘глиняний посуд, у якому варять їжу’);

2) демінутивні деривати (відзначені у пам’ятках ділової мови XIV-XV ст.). Деривати цього продуктивного типу вказують на об’єктивну зменшеність (*ˈножик* ‘кусок дерева, яким мнуть глину’; *дˈротик* ‘інструмент, яким зрізують посуд з гончарного круга’; *сˈтосик* ‘4-5 рядів горщиків, складених один на одному вверх дном’; *ˈгорник* ‘гончарна піч’; *ˈпензлик* ‘інструмент для нанесення рельєфного орнаменту на посуд’; *вазˈоник* ‘квітковий горщик’; *свисˈтуник* ‘дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист’; *л’іхˈтарик* ‘глиняний світильник перед іконами’).

Окремий підтип становлять утворення, що втратили демінутивність. Відзначено поступове витіснення мотивуючих іменників колишніми демінутивами (*гˈлечик* ‘глек без вушка для молока’), а також їх паралельне вживання в одному або в кількох значеннях (*ˈкухол’* – *ˈкухлик* ‘кухоль – маленька посудина з ручкою для пиття води, молока’).

Деривати із зазначеними суфіксами є найпродуктивнішими.

Відприкметникові деривати із суфіксом *-ик* мають загальне словотвірне значення “носій ознаки” (*гˈлин’аник* ‘місце видобування глини’; *глеˈник* ‘місце, де складали глину’; *махоˈвик* ‘нижня частина гончарного круга’; *ванˈн’аник* ‘горщик, у якому тримають білу глину для мазання хати’).

Віддієслівні деривати, утворені за допомогою нульсуфіксації, виступають насамперед похідними словами чол. роду, в яких виявляється твірна основа інфінітива з усіченою фіналлю (суфіксом *-ува*), і мають основне словотвірне значення “опредметнена дія” (*заˈмˈіс* ‘велика купа набитої глини’; *ˈвиструг* ‘довгі стрічки глини, які утворюються під час стругання глини стругом’; *ˈвипал* ‘увесь посуд, який закладається в горн для випалювання’; *брак* ‘битий посуд, яким закладається вхід у горн’; *недоˈпал* ‘недовипалений посуд’; *пеpеˈпал* ‘перевипалений посуд’) .

Деривати можуть набувати і вторинних предметних значень об’єкта або наслідку дії (*недоˈпал, пеpеˈпал*). Цей тип є продуктивним не тільки в говірках, а й у літературній мові.

Демінутивні деривати з суфіксом *-очк(-а)* походять безпосередньо від слів, які не мають демінутивного значення і виражають семантику зменшеності-пестливості (*ˈмисочка* ‘посудина, що стоїть поряд з гончарем, куди він вмокає руки’; *ˈдосочка* ‘спеціальне гончарське знаряддя для обточування стінок посуду’; *шˈчˈіточка* ‘інструмент для нанесення рельєфного орнаменту на посуд’; *ˈриночка* ‘квітковий горщик’; *таˈрˈілочка* ‘мілка тарілка’; *кˈварточка* ‘посудина з ручкою для пиття’; *ˈбан’очка* ‘глиняна посудина з широким чи вузьким отвором для води (брали на поле)’; *ˈчарочка* ‘велика чарка на високій ніжці’; *баˈрилочка* ‘глиняна посудина для олії’). Цей тип є високопродуктивним.

Словотвірний тип демінутивних дериватів на *-ечк(-а)* менш продуктивний (*ˈдошечка* ‘дерев’яна дощечка, за допомогою якої гончарний круг прикріплювався до лави’; *ˈчашечка, кˈружечка* ‘посудина з ручкою для пиття’; *ˈбочечка* ‘посудина у вигляді невеликої бочки, у якій беруть воду на поле’).

Деривати із суфіксом 2-го ступеня *-очок*, що утворився на базі суфікса *-ок*, мають основне модифікаційне значення "пестливості" (*пе|н'очок* 'купа, у яку збивали глину', *з|баночок* 'глиняна посудина з широким чи вузьким отвором для води (брали на полі)').

Суфікс *-ичк(-а)* надає пестливого значення словам із суфіксом *-иц'(-а)*, що не виявляють цього значення (*сал|ниц'а - сал|ничка* 'глиняна посудина для сала'; *с'іл|ниц'а – с'іл|ничка* 'глиняна посудина для солі'; *цукер|ниц'а – цукер|ничка* 'невелика посудина для цукру'; *мас|лиц'а – мас|личка* 'глиняна посудина для масла'; *д'ій|ниц'а – д'ій|ничка* 'глиняна посудина для доїння молока'; *масл'а|ниц'а – масл'а|ничка* 'посудина для збивання масла').

Суфікс *-иц'(-а)* (← *-иц-а* ← *-їс-ā* ← **-їк-ā*) репрезентований відсубстантивними та відприкметниковими дериватами. Відсубстантивні утворення, представлені малопродуктивним словотвірним типом, виражають конкретно-предметне значення (*мас|лиц'а* 'глиняна посудина для масла'; *сме|таниц'а* 'глиняна посудина для сметани').

З цим же словотвірним значенням виступають і відприкметникові деривати (*по|мийниц'а* 'миска для помий').

Утворення з суфіксом *-ец' (-ец)* (← *-ьц-ь* ← *-ьс-ь* ← *-*ік-о*) зазвичай утворюються від іменників і мають значення об'єктивної зменшеності (*кам'|нец'* 'сторонній домішка, що трапляється в глині'; *|пупец'* 'вінчик на дні посудини'; *свисту|нец'* 'дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист'). В утвореннях цього типу може виступати і суфікс *-ец* (кінцевий приголосний стверділий) (*гор|нец* 'горщик для приготування кулеші'; *каза|нец* 'горщик, подібний до чавунного горщика').

Відзначено і віддієслівний дериват із формантом *-ец*, що має основне словотвірне значення "предмет, за допомогою якого виконується дія" (*р'і|зец* 'інструмент, яким вирівнюють посудину ззовні').

Слова-терміни гончарства із суфіксом *-чик* належать до двох різновидів. Перші мотивовані іменниками чол. роду без відтінку зменшеності-пестливості (*ку|ш'інчик* 'глиняна посудина для заварювання кави'). Утворення продуктивнішого типу мотивовані демінутивами з суфіксом *-ец'*, проте можуть сприйматися і як безпосередньо утворені від вихідних лексем демінутиви (*|кам'ін' – кам'|нец' – ка|м'інчик, |кор'ін' – кор'|нец' – ко|р'інчик, свис|тун – свисту|нец' – свис|тунчик*) і виражають семантику "зменшеності-пестливості" (*ка|м'інчик, ко|р'інчик , кре|м'інчик* 'сторонній домішка, що трапляється в глині'; *свис|тунчик* 'дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист'; *|пупчик* 'середня випуклість горщика чи якоїсь іншої посудини').

До малопродуктивного словотвірного типу з суфіксом *-ин'к(-а)* належать деривати, мотивовані іменниками жіночого роду, що мають модифікаційне значення пестливості (*|добин'ка, |доўбин'ка* 'інструмент, яким збивали пласти глини').

Терміни *гор|н'атко* 'горщик на 8-10 л', *кух|л'атко* 'велика чарка на високій ніжці' утворилися від іменників середнього роду з предметним значенням за допомогою суфікса *-атк(-о)*, що складається з суфікса *-ат*, до якого приєднується демінутивний суфікс *-к*, який підкреслює в цих словах відтінок пестливості.

Деривати з суфіксом *-ниц'(-а)* (← *-ьн-иц-а* ← **їп-їс-ā*) представлені віддієслівними та відсубстантивними утвореннями. Віддієслівні деривати належать до непродуктивного типу і

позначають переважно назви предметів за їх функцією в якомусь процесі, дії, позначених дієсловом, зокрема назви предмета, за допомогою якого виконується дія (*д'ій'ниц'а* 'глиняна посудина для доїння молока'). Інколи в цьому словотвірному типі може виступати суфікс *-л'ниц'(-а)*, що є специфічним для української мови (*кад'ил'ниц'а* 'глиняний пристрій для кадіння').

Відсубстантивні утворення з суфіксом *-ниц'(-а)* належать до продуктивного словотвірного типу і мають лексико-словотвірне значення – "вмістилище того, що означає мотивуюче слово" (*маз'ниц'а* 'горщик для дьогтю'; *сал'атниц'а* 'миска середньої величини для салату'; *сал'ниц'а* 'глиняна посудина для сала'; *с'іл'ниц'а* 'глиняна посудина для солі'; *'сахарниц'а* 'невелика посудина для цукру'; *скарб'ниц'а* 'глиняний предмет у формі тварин, птахів з вузькою щілиною для опускання монет з метою їх нагромадження'; *х'л'ебниц'а* 'миска із зігнутими краями'; *о'л'ійниц'а* 'глиняна посудина для олії').

Деривати з суфіксом *-ник* репрезентовані віддієслівними та відсубстантивними утвореннями. Віддієслівні утворення належать до непродуктивного типу і виявляють модифікаційне значення "предмет або предметний фактор, який спричиняє дію, процес або сприяє їм" (*д'ій'ник* 'глиняна посудина для доїння молока').

Суфікс *-ник* за походженням є прикметниковим або дієприкметниковим формантом *–(ь)н+ик*, що при творенні дериватів від іменників виявив велику продуктивність уже в XIV-XV ст. [Л. Гумецька]. Відсубстантивні утворення з суфіксом *-ник* мають значення вмістилища для чого-небудь (*мама'лижник* 'горщик для приготування кулеші'; *баб'ник* 'посуд, в якому пекли хліб, паску, бабку'; *'чайник* 'посудина для заварювання чаю'; *ко'фейник* , *кау'ник* 'глиняна посудина для заварювання кави'). На базі цього суфікса постав його варіант *-аник* (*ме'д'аник* 'глиняна посудина для меду').

Суфікс *-ак* (<*-ак-ъ*) репрезентований віддієслівними, відсубстантивними та відприкметниковими утвореннями.

Малопродуктивність властива віддієслівним утворенням із суфіксом *-ак*, які означають назви предметів як інструментів (*чер'пак* 'велика дерев'яна ложка для поливання посуду').

Відсубстантивні деривати також належать до малопродуктивного типу і виявляють семантику предмета за різними ознаками (*ван'н'ак* 'стороння домішка, що трапляється в глині').

Утворення, мотивовані прикметником, мають словотвірне значення "носій ознаки" (*верх'н'ак* 'верхня частина гончарного круга'; *сп'ід'н'ак* 'нижня частина гончарного круга'; *шчер'бак* 'надщерблений глечик'; *кри'вак* 'глиняна посудина для запікання гусячого м'яса'). Семантика утворень цього типу дуже часто дорівнює семантиці словосполучень "мотивуючий прикметник + означуваний ним іменник": *верх'н'ак* – верхня частина, *сп'ід'н'ак* – нижня частина, *шчер'бак* – щербата посудина.

Утворення із суфіксом *-ц'(-а)* відзначено у відчислівниковому іменнику *т'р'ійц'а* 'церковний тримарменний підсвічник'.

Дериват *стру'гачка* 'інструмент, яким стругали глину' репрезентує віддієслівний тип з суфіксом *-ачк(-а)* і має основне словотвірне значення опредметненої дії.

Словотвірний тип з суфіксом *-л(-о)* (← *-*dl-ŏ* ← *-*dhl-ŏ*) представлений дериватом, утвореним від основи інфінітива, що має словотвірне значення "предмет, за допомогою якого виконується дія" (ˈ*шило* 'інструмент для нанесення рельєфного орнаменту на посуд').

Віддієслівний деривat з суфіксом *-лк(-о)* виявляє словотвірне значення "предмет, за допомогою якого виконується дія, здійснюється процес" (*ц'ˈі̯дилко* 'миска на трьох ніжках з ручкою і дірочками на дні для проціджування, промивання чого-небудь').

Утворення з суфіксом *-анк(-а)*, мотиване дієсловом, має словотвірне значення "предмет-об'єкт і наслідок дії" (ˈ*мачанка* 'рідка глина').

Іменником чоловічого роду, мотивованим дієсловом, виступає деривat із суфіксом *-ин* (< *инъ*), що виражає основне словотвірне значення "місце дії" (ˈ*горин* 'гончарна піч').

Деривat, представлений іменником жін. роду, що утворився від дієслова і позначає предмет, за допомогою якого виконується дія, репрезентує словотвірний тип із суфіксом *-н'(-а)* (ˈ*доўбн'а* 'інструмент, яким збивали пласти глини').

Похідні слова із суфіксом *-ишч(-е)* (← *-išč-* ← * *išt-j-o-ŏ)* виражають лексико-словотвірне значення "місце, де є, перебуває щось, назване мотивуючим словом" (*гˈлинишче* 'місце видобування глини'), а відсубстантив *гˈлиниско* 'місце видобування глини' – за допомогою форманта *-иск(-о)*.

Суфікси *-ишч(-е), -ис(ь)к(-о)* є найпоширенішими серед тих, за допомогою яких утворюються назви місця (nomina loci). Як зазначає Я.Закревська, суфікс *-ишч(-е)* виявляється в північному і східноукраїнському ареалі, тоді як у західноукраїнському (без основної частини карпатських говорів) переважає *-ис(ь)к(-о)* або паралельні утворення *-ишч(-е) / -ис(ь)к(-о)*.

Терміни-композити творяться за допомогою складно-суфіксального чи складно-нульового способів та чистого складання. Семантичний множник "подрібнювати", репрезентований дієсловом *тертиˌ* виступає в іменнику з основою *–тр(а)*: *маˈк'іт*р*а*. Інший семантичний множник "змінювати зовнішній вигляд, стан предмета" відзначено в дієслові *бити*, що виявляється в іменниках з основами типу *-бойка, -бойн'а*: *маслоˈбойка, маслоˈбойн'а*.

Слова-композити творяться складно-суфіксальним способом з матеріально вираженою суфіксацією (*маслоˈбойка, маслоˈбойн'а*) та нульсуфіксацією (*маˈк'іт*р*а*). Способом чистого складання утворилися такі назви: ˈ*горшчик-двад̑ˈ'атка*, ˈ*горшчик-деˈс'атка*, ˈ*горшчик-пйат'ід'ˈс'атка, свисˈтул'ка-баˈранчик*.

Внаслідок поєднання в одне ціле кількох слів, що вступають у певне термінологічне поняття, утворюються терміни-словосполучення, яким властива найбільша продуктивність. Вони якнайповніше відбивають визначальні риси поняття, що називається, а також передають належність класифікаційному рядові, що ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять.

Терміни-словосполучення будуються за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження і керування. Переважають моделі, що побудовані на узгодженні підрядних частин (*гонˈчарна гˈлина, дереў̑ˈлана ˈдоўбн'а,* ˈ*жирна гˈлина, гонˈчарний круг).*

Деякі терміни-словосполучення утворюються за моделлю керування з прийменниковими і безприйменниковими формами компонентів (*заˈм'іс гˈлини,* ˈ*купа гˈлини, пласт гˈлини, гˈлина з п'ісˈком).*

Для термінологічної побудови використані два основних види словосполучень: прикметник + іменник та іменник + іменник. Зручнішим є словосполучення іменника та прикметника, в якому означуване слово називає родове поняття, а означення конкретизує його вид.

Продуктивним є і лексико-семантичний спосіб. Чимало гончарських термінів постало внаслідок семантичної деривації, що відбиває широке коло семантичних перетворень, метафоричних, метонімічних і функціональних переносів. Найпоширенішою є метафорична номінація. Різні групи слів можуть метафоризуватися на основі зовнішньої або функціональної подібності. Так, джерелами поповнення гончарських термінів є: 1) назви спорідненості та родової належності: *близ'ната, близ'натка, близн'уки, дв'ійн'ата* 'два спарені між собою перемичкою горщики'; 2) назви частин організму людини і тварини: *пупчик, жив'іт, черево* 'середня випуклість горщика чи якоїсь іншої посудини'; 3) назви свійських тварин: *песик, коник, баранчик* 'глиняні дитячі іграшки в образах тварин, птахів'; 4) назви свійських птахів: *качка, кугутик, п'їўник* 'глиняні дитячі іграшки в образах тварин, птахів'; 5) назви рослин та їх частин: *йаг'ідка, стручки, листки* 'довгі стрічки глини, які утворюються під час стругання глини стругом'; 6) назви частин дерев: *пен'ок, пен'* 'купа, у яку збивали глину'; 7) назви продуктів харчування: *балабушок,* 'кусок глини, викачаної руками і приготовленої для вироблення посуду'; *калачик* 'глиняна посудина, у якій тримають спиртні напої'; 8) назви одягу та його частин: *каптур* 'верхня частина горна напіввідкритого і закритого типу', *кл'ош* 'глиняна посудина для фруктів'.

Гончарські терміни засвідчують зв'язок з термінами інших давніх промислів. Так, номени *верстат* 'верстат для формування глиняного посуду', *веретено* 'вертикальна вісь гончарного круга' походять з термінології ткацтва. Назва *горн* 'піч для випалювання' є дуже давньою і поширена як в термінології гончарства, так і ковальства. Однак давні похідні (псл. **gъrnьsь, *gъrnьčarь),* що пов'язані виключно з гончарством, та семантичні і лексико-словотвірні зв'язки (псл. **gъrnь)* свідчать про належність цієї назви до гончарської термінолексики.

Деякі гончарські номени позначають функціонально широку реалію і пов'язані з іншими терміносистемами: 1) назвами знарядь землеробства: *рескал', роскал', лопата, шуфл'а, шухл'а* 'інструмент для копання глини'; 2) назвами різних видів господарської діяльності: *н'іж* 'інструмент, яким стругали глину', *ножик* 'кусок дерева, яким мнуть глину'; 3) назвами предметів домашнього вжитку: *лаўка, ст'іл* 'лавка, на якій розмішують глину'; 4) назвами житла та його частин: *чердак* 'пристосування, на якому сушать свіжовироблений посуд', *п'ічка, п'ецка* 'прибудова при горні, через яку входять до топки', *стодола, шопа* 'легка дерев'яна повітка, яка захищає від вітру та опадів гончарну піч'; 5) назвами форм ландшафту, конкретного середовища: *земл'а* 'чорна жирна земля'; 6) назвами термінології машинобудівництва: *маховик, маховік* 'нижня частина гончарного круга', *поч'іпн'ік, п'ідшипник, подш'іпн'ік, подшипник* 'залізний підшипник в гончарному крузі, в який вставляється вісь'; 7) назвами мінералогічної термінології: *ваплн'ак, вапн'ачок, п'ісок* 'сторонні домішки, що трапляються в глині'; 8) назвами, пов'язаними з виробництвом скла: *фр'іта* 'суміш вохри (глини) з піском'; 9) назвами термінології хімічної промисловості: *свинец, оливо* 'склоподібний сплав, яким покривають посуд'; 10) назвами будівельної термінології: *брусок* 'дерев'яний брусок, прикріплений до лави, через який проходить

веретено гончарського круга', *ˈкел'ма* 'дерев'яна лопата, якою зчищають глину з лави чи гончарного круга'; 11) назвами загальновідомих військових понять і зброї: *ˈкул'а* 'купа, у яку збивали глину'; 12) назвами музичної термінології: *струˈна* 'інструмент, яким стругали глину'.

Другий розділ "Зіставна характеристика гончарської лексики у подільських говірках на тлі інших діалектів" присвячено вивченню меж поширення зазначеної лексики.

Вивчення спільних та відмінних рис у відношенні до лексичних систем інших говорів, ступеня близькості / віддаленості між собою різних діалектів має велике значення для дослідження процесу розвитку й становлення словникового складу певного діалекту. Це дає змогу встановити шляхи розвитку семантичної структури і лексичного фонду для окремих говорів.

На підставі гончарської лексики подільських говірок зроблено спробу виявити діалектні зони, які репрезентують спільні явища. При цьому взято до уваги не лише суміжні діалектні зони з подільським говором, а й дистантні діалектні континууми, що можуть засвідчувати давні контакти віддалених ареалів. Мовні явища дистантних діалектних мікроконтинуумів функціонують у зв'язку зі специфікою конкретної говірки, її типовими процесами, а також екстралінгвістичними факторами.

У першому підрозділі "Подільські локалізми" серед гончарських термінів виділяються лексеми, що не зафіксовані відомими джерелами в інших українських говірках. Це дає змогу віднести ці номени до подільських локалізмів (*ˈопуха* 'сторонні домішки, що трапляються в глині', *гоˈпака* 'тс.', *мертˈвиц'а* 'тс.', *масˈт'уха* 'менш пластичний гончарний матеріал', *ракушˈн'ак* 'глина з дрібними журавчиками', *клˈік* 'інструмент, яким збивали пласти глини', *скреп* 'дерев'яна дощечка, за допомогою якої гончарний круг прикріплювався до лави', *ˈполув'ін'* 'маленькі наскрізні отвори по всій поверхні черепа горна', *гриˈгулиц'а* 'легка дерев'яна повітка, яка захищає від вітру та опадів гончарську піч').

У другому підрозділі "Назви, спільні для подільського говору та інших українських діалектів" розглядаються подільські назви на тлі інших українських говорів.

Важливим завданням діалектологічного опису є встановлення суміжних та територіально віддалених діалектних зон, що репрезентують спільні явища. Це може свідчити як про незалежний розвиток цих явищ, так і про перенесення назв з однієї мовної зони в іншу.

Аналізовану лексику можна умовно поділити на дві великі групи: 1) назви, пов'язані з виготовленням глиняних виробів (до цієї групи входять ТГЛ на позначення процесу підготовки глини, ТГЛ на позначення процесів та знарядь для виготовлення гончарських виробів, ТГЛ на позначення процесів випалювання гончарських виробів та ТГЛ на позначення процесів і способів оздоблення гончарських виробів); 2) назви глиняних виробів (ТГЛ на позначення глиняних виробів).

Назви першої групи є периферійними в гончарській лексиці, на відміну від номенів другої групи. Тому назви цієї групи лексики засвідчено в інших українських говірках здебільшого з різною семантикою.

Назви ТГЛ на позначення глиняних виробів є головними в гончарській термінолексиці, що зумовлюється важливістю продуктів гончарського виробництва. Це спричиняє специфіку близькості / віддаленості семантики подільських та інших українських говірок. Так, якщо назви

інших ТГЛ засвідчують цілковите розрізнення семантики між подільськими та іншими українськими говірками, за винятком східнополіських, то номени аналізованої ТГЛ вказують на те, що мають багато спільного в семантиці не тільки зі східнополіськими, а й з іншими говірками. Лексеми з однаковою семантикою засвідчено в подільських, бойківських, полтавських, східнополіських говірках (*дв'ій'н'ата*); подільських, полтавських, степових, нижньонаддніпрянських (*друшл'а'чок*); подільських, полтавських, західнополіських, східнополіських (*ˈгоршчик*) та подільських, буковинських, західнополіських, східнополіських (*близˈн'ата*) тощо.

Серед назв ТГЛ на позначення глиняних виробів можна виділити такі дві групи: 1) лексика, що формально і семантично ідентична: под. *ˈчашка* 'посудина з ручкою для пиття' –сх.-поліс. *ˈчашка* "глиняна посудина з ручкою для пиття", под. *таˈр'ілка* 'миска місткістю 0,5 л з дуже розлогими вінцями для других страв' – сх.-поліс. *тарíлка* "тс."; 2) лексика, що формально і семантично відрізняється: под. *зˈбаночок* 'глиняна посудина з широким чи вузьким отвором для води (брали на поле)' – буков. *збáнóчок* "зм. до *збáнок*", сх.-поліс. *зˈбаночок* "однолітровий глечик", под. *сл'ій* 'глиняна банка для круп' – сх.-поліс. *слой* "банка для меду", под. *боˈч'їўка* 'глиняна посудина для сала' – буков. *бочíвка* "діжка".

Отже, аналіз гончарської лексики подільського говору на тлі інших українських діалектів дає змогу відзначити, що значна частина подільських назв становить відкриту систему і має семантичні, формальні відповідники в інших українських говорах. Засвідчено багато спільного в семантиці подільських назв та полтавських й особливо подільських і східнополіських.

ВИСНОВКИ

Гончарська лексика подільських говірок становить складну і багатокомпонентну систему, у межах якої виділяються ТГЛ, що, в свою чергу, поділяються на ЛСГ.

Аналізовані лексеми характеризуються складною семантичною структурою. Спостерігається асиметрія між планом змісту і планом вираження (лексемою). Одиниця плану змісту виявляє кілька засобів вираження і навпаки. Те, що кілька елементів плану змісту пов'язуються із засобом вираження, є реалізацією здатності лексеми до семантичного варіювання. Так, відзначено наявність репрезентантів кількох сем: *ˈринка* 'квітковий горщик', 'посуд, що нагадує глиняну миску, яка розширюється вгору і в якій смажили їжу', 'глиняна пательня', 'форма для випікання булок', 'глиняна форма для випікання паски', 'глиняна посудина для сала', 'глиняна посудина для солі', 'глиняна посудина для доїння молока', 'посудина для збивання масла', 'посуд, у якому пекли паску, бабку', 'глиняна банка для варення', 'глиняна посудина для запікання гусячого м'яса', 'глиняна посудина для запікання м'яса, овочів', 'глиняна посудина для сметани', 'глиняна посудина для запікання м'яса качки', 'глиняна посудина для фруктів', 'посудина для смаження млинців', 'посудина для зберігання святкового печива', 'глиняна посудина для меду', 'глиняна посудина для олії'; *куˈш'ін* 'кувшин з ручкою', 'глиняна посудина для сала', 'невелика посудина для цукру', 'глиняна банка для варення', 'глиняна посудина для

меду', 'посудина для заварювання чаю', 'посудина у вигляді невеликої бочки, у якій беруть воду на поле'.

Зафіксовано й паралельні лексеми, що засвідчують процеси архаїзації та специфіки інноваційних явищ. Ці назви можуть бути синонімами, тобто виступати в одній говірці(*гор'нец – 'горшчик, сл'ій – с'лойік*'), так і відповідниками, тобто належати до різних говірок(*глек – г'лечик, ча'ра – па'тел'н'а, 'чаша – к'варта*'). Якщо назви *гор'нец, сл'ій, глек, ча'ра, 'чаша* переважають в мовленні людей старшого віку, то номени *'горшчик, с'лойік, г'лечик, па'тел'н'а, к'варта* функціонують як в мовленні людей старшого віку, так і молодшого.

Факторами, що зумовили розвиток структурної організації, складу і семантичної структури гончарської лексики у подільських говірках, є взаємодія структурної організації фрагментів ТГЛ і ЛСГ та їх динаміка, вторинна номінація (внутрішньомовні), з одного боку, та міжмовне контактування (зовнішньомовні), з другого.

Дослідження гончарської лексики у подільських говірках на тлі інших українських діалектів виявило, що багато спільного в семантиці зазначені назви мають зі східнополіськими говірками.

За походженням певну частину назв можна виділити як спільнослов'янські та запозичені. До праслов'янського шару лексики належать: *гон'чар, г'лина, 'доска, вере'тено, круг, 'оска, струг, ку'сок, 'черв'ін', к'раска, 'жорна, сту'па, горн, 'бочка, 'чаша, 'бодн'а, кага'нец, д'і'жа, край, 'шийа, 'горло, дно* та ін. Запозиченими з інших мов є номени: *пїец, і'рати, па'н'їўка, с'лойік, з'баноk, 'келих, па'тел'н'а, 'контур, 'унтор, 'рондлик, скарб'ниц'а*(польської); *сти'лаж, їухт, гла'зур, 'пензел', друш'л'ак, ко'ноўка, к'ружка, п'л'ашка, муш'тук*(німецької); *'банта, брак, верс'тат, др'ім, 'кел'ма, 'кухол'* (німецької через польське посередництво); *'банка, 'чарка, 'чара, гра'ф'ін, ко'п'ілка* (російської); *'купа* (румунської); *ка'зан, л'ул'ка* (турецької); *ан'гоб, фл'а'кон*(французької); *'охра, к'варта, 'миска, 'порц'їйа* (латинської через польське посередництво);*тиква, ло'хан'а, 'кадка* (грецької); *стек, ба'рило(* італійської); *ку'шин, куў'ш'ін* (литовської).

Певна частина зазначених назв належить до давнього лексичного фонду (*глек, гор'нец, 'чара*), а деякі є інноваційними (*масло'боїка, масло'бойн'а, ма'к'ітра, мо'лочник*).

Серед дериватів найбільшу продуктивність виявляють віддієслівні із суфіксом *-к(-а)* (*'покришка, 'дом'ішка, 'топка, перегo'родка)* та відсубстантивні демінутиви з формантами *-к(-а)* (*л'ул'ка, 'гумка, г'леїка, 'п'ічка, п'їецка*); *-ик* (*'ножик, д'ротик, с'тосик, 'горник*), *-очк(-а)* (*'риночка, 'вазочка, та'р'ілочка, к'варточка*). Відзначені похідні слова зафіксовано і в інших українських говірках. Творення гончарських термінів у досліджуваних говірках засвідчує багато спільного зі словами літературної мови, хоча виявляє й відмінні риси.

Зазначена лексика характеризується значною формальною варіативністю (*гор'шок, горш'чок, 'горшчик, 'горшчик, гор'н'а, друш'л'ак, друшл'а'чок, та'р'ілка, та'р'ілочка, та'л'ірка, та'р'іл', свис'ток, свис'точок, свис'тун, свис'туник, свисту'нец', свис'тунчик*), що є результатом формальних змін діалектного слова. Зміни у формальній структурі слова зумовлені фонетичними особливостями, зокрема протезою (*'вонтур*), метатезою (*та'р'ілка – та'л'ірка*), та морфемними, серед яких переважає афіксація (*з'баночок, 'покришка, муштy'чок, ка'дил'ниц'а, 'чаїничок,*

с'іл'ничка). Дослідження дериватів засвідчує, що вони творяться в різних українських діалектах за спільними словотвірними моделями (*мак'ітра, горнець, з'банок, глечик, горшчик*).

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Мединський А.М. Лексика на позначення сировини для гончарського виробництва у подільських говірках // Наукові праці Камінець-Подільського державного університету. Філологічні науки. — Вип. 7. Присвячується 85-річчю університету і його першому ректорові Іванові Огієнку. – Кам'янець-Подільський, 2003. –С.71-80.

2. Мединський А.М. Назви інструменту для виготовлення гончарських виробів у подільських говірках // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. – Вип. 8. – Т. 1. Мовознавство. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 10-16.

3. Мединський А.М. Назви гончарної печі та її частин у подільських говірках // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів.– Вип. 3. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 9-12.

4. Мединський А.М. Віддієслівні терміни гончарства у подільських говірках // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць / НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 2004. – С. 140-144.

5. Мединський А.М. Лексико-семантична група на позначення гончарного круга і його частин у подільських говірках // Система і структура східнослов'янських мов: До 60-річчя наукової і педагогічної діяльності професора М.Я.Брицина. Збірник наукових праць. – К.: Знання України, 2004. – С. 250-257.

6. Мединський А.М. Відсубстантивні деривати в термінології гончарства (на матеріалі подільських говірок) // Діалектологічні студії. 5. Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 233-243.

АНОТАЦІЯ

Мединський А.М. Структурна організація і семантика гончарської лексики у подільських говірках. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню семантичної структури, складу, структурної організації гончарської лексики у подільських говірках та її відношення до лексики інших українських діалектних зон.

У дисертації здійснено системний опис гончарської лексики подільських говірок, проаналізовано репертуар, структурну організацію номенів, виділено тематичні та лексико-семантичні групи досліджуваної лексики, подано її словотвірний аналіз. Простежено гончарську лексику подільського говору у контексті суміжних говорів, у науковий обіг уводиться новий

достовірний і значний за обсягом емпіричний матеріал, який може бути використаний для укладання Словника українських говорів та Лексичного атласу української мови.

Ключові слова: лексика як система, тематична група, гончарська лексика, лексико-семантична група, дериват, словотвірний тип.

АННОТАЦИЯ

Мединский А.М. Структурная организация и семантика гончарской лексики в подольском говоре. - Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. - Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Диссертационное исследование посвящено проблеме изучения семантической структуры, состава гончарской лексики в подольском говоре и ее отношения к лексике других украинских диалектных зон.

В диссертации впервые в полном объеме выделена и системно проанализирована гончарская лексика в подольском говоре. В работе определен статус тематических групп лексики и лексико-семантических групп, входящих в них. Материал исследования систематизирован по тематическим и лексико-семантическим группам на основе определенных классификационных признаков. Как результат анализа парадигматических отношений между лексическими единицами рассматривается семантическая структура каждой из лексико-семантических групп.

В диссертации анализируются особенности семантики, этимологии, словообразования этой лексики, определяется место и значение каждой из тематических групп, выявляются их связи; вычленяются словообразовательные типы и модели номинативных и деривационных средств; фиксируется употребление вариантных единиц; рассматривается гончарская лексика в подольском говоре в связи с другими украинскими диалектами.

Среди тематических групп лексики главная роль принадлежит названиям гончарской посуды. Поскольку не для всех древнейших ремесленных производств характерна первостепенная важность названий продуктов производства, то это представляет собой важную специфическую черту терминологии гончарства.

Большие возможности народного словотворчества, активное взаимодействие говоров разного происхождения предопределили функционирование большого числа дублетов.

Мотивами номинации выступают функции предмета *(струг, п'ідкладка, свис'тун, 'пишчик, ка'дил'ниц'а)*, особенности практического назначения *(с'іл'ничка, с'іл'ниц'а, 'сахарниц'а, мас'личка)*, ассоциативное сходство с предметами объективной действительности *(близ'н'ата, близ'н'атка, плеска'нец', кри'вак)*, цвет *(чер'в'інка, 'черв'ін', 'зелен')*, способ изготовления *('випал, 'димка)*, материал, из которого изготовлен предмет *(г'лин'аник)*.

Установлено, что термины гончарства образованы преимущественно лексико-семантическим, морфологическим и синтаксическим способами. Эти способы

предназначены для образования специальных языковых единиц – терминов, и в этом они несколько отличаются от аналогичных способов литературного языка.

Исследуемые тематические группы лексики сформировались за счет собственных лексических ресурсов (праславянских: *горн, гор|нец, |чаша, |бодн'а, дно* и исконно украинских: *ма|к'ітра, са|латниц'а, цукер|ниц'а),* а также путем прямых и опосредованных лексических заимствований из польского *(пйец, с|лойік, з|банок, |келих, |рондлик),* немецкого *(ст|лаж, йухт, др'ім, друш|л'ак, п|л'ашка),* русского *(гра|ф'ін, ко|п'ілка),* турецкого *(ка|зан, |л'ул'ка*), французского *(ан|гоб, фл'а|кон),* латинского *(|форма),* греческого *(ло|хан'а, |кадка)* и других языков.

Некоторые названия относятся к древнему лексическому фонду (*глек, гор|нец, |чара*), а иные - к инновационному (*масло|боїка, масло|боїн'а, ма|к'ітра, мо|лочник*).

Анализированная лексика характеризуется формальной вариативностью *(гор|шок, гориш|чок, |горшчик, |горшчок),* что является результатом формальных изменений диалектного слова. Изменения в формальной структуре обусловлены фонетическими особенностями, в частности, протезой *(|вонтур),* метатезой *(ма|р'ілка — ма|л'ірка),* а также морфемными, среди которых преобладает аффиксация *(з|баночок, мушту|чок).* Изучение дериватов показывает, что они образуются в разных украинских диалектах по общим словообразовательным моделям *(ма|к'ітра, г|лечик).*

Структурная организация, состав и семантическая структура анализируемой лексики обусловлены взаимодействием структурной организации фрагментов лексико-семантических и тематических групп лексики, их динамикой, вторичной номинацией, а также межъязыковым контактированием.

Ключевые слова: лексика как система, тематическая группа, гончарская лексика, лексико-семантическая группа, дериват, словообразовательный тип.

SUMMARY

Medynsky A.M. Structural organization and semantic of pottery vocabulary in the dialects of Podillya.

Manuscript.Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological Sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language.- National M.P. Dragomanov Pedagogical University.- Kyiv, 2005.

This research is dedicated to studying of the semantic structure, composition, structural organization of pottery vocabulary in the dialects of Podillya and its connection with vocabulary of another ukrainian dialect zones.

This work describes pottery vocabulary in the dialects of Podillya, analyzes repertoire, structural organization of the names, picked out subject and lexico-semantic groups of the vocabulary under investigation, as well as word-formation analysis of the vocabulary.

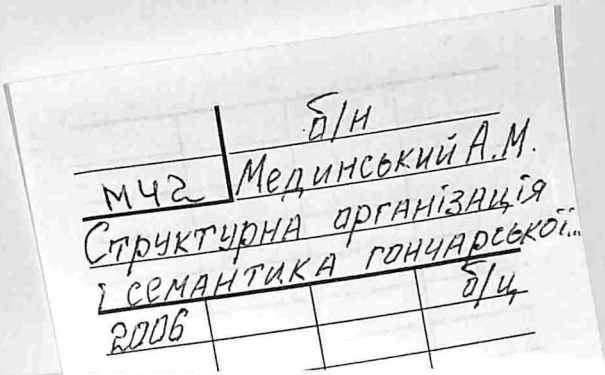
Pottery vocabulary of the dialect of Podillya is being observed in connection with another dialects, new reliable and huge empiric material is being used in scientific use and may be used for compiling Dictionary of ukrainian dialects and Lexical atlas of ukrainian language.

Key words: vocabulary as system, subject group, pottery vocabulary, lexico-semantic group, derivative, word-formation type.

Підписано до друку 29.06.2006 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 335
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
Друкарня НПУ імені М.П. Драгоманова.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26

б/н
М42 Мединський А.М.
Структурна організація і семантика гончарської...
2006 б/ц

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну